

Alfred Schütz
A cselekvések köznapi
és tudományos értelmezése

I. BEVEZETÉS: A TAPASZTALÁS
TARTALMA ÉS A GONDOLATTÁRGYAK
(THOUGHT OBJECTS)

I. A köznapi és a tudományos gondolkodás
konstrukciói (constrcuts)

„Sem a köznapi gondolkodás (common sense), sem a tudomány nem juthat előbbre annak szigorú megfontolása nélkül, hogy ténylegesen mi is foglaltatik a tapasztalásban.” A. N. Whitehead erre a kijelentésre építi *A gondolat szerveződése* okfejtését (1949b). Már a mindennapi életben észlelt tárgy is több pusztán érzéki megjelenésnél. (I. m. 9. fejezet) Gondolattárgy, igen bonyolult természetű konstrukció, amelyet nemcsak időszekven-
ciák sajátos formái fűznek egy bizonyos érzékhez, mondjuk a látáshoz, illetve térvizonylatok egyszerre több érzékhez, mondjuk a látáshoz és a tapintáshoz, hanem elképzelt, hipotetikus érzéki megjelenések is hozzájárulnak teljességéhez. (I. m. 128. sk., 131., 133., 136.) Whitehead szerint éppen az utóljára említett tényező, a hipotetikus érzéki megjelenések elképzélése „az a köszikla, amelyen a köznapi gondolkodás egész építménye nyugszik” (i. m. 134.), és az ismeretkritika (reflective criticism) erőfeszítései arra irányulnak, hogy „az érzéki megjelenéseket mint az észlelés hipotetikus gondolattárgyának tényleges megvalósulásait mutassa fel” (i. m. 135.). Más szavakkal, a köznapi észlelés ún. konkrét tényei korántsem olyan konkrétak, mint hinnők. Igen bonyolult absztrakciókat előfeltételnek, amivel számot kell vetnünk, ha nem akarunk a rossz helyen alkalmazott konkretizálás (misplaced concreteness) hibájába esni. (Whitehead 1949c: 52. sk.)

Whitehead kifejti (1949b: 126.), hogy a tudománynak mindig kettős a célja: először is, elmélet létrehozása, amely egybevág a tapasztalatokkal, másodsor pedig a természetre vonatkozó köznapi fogalmak legáltalabb körvonalazott magyarázata; e magyarázat megőrzi a köznapi fogalmakat, csak hogy harmonikusan kifejti tudományos elmélet formájában. Evégből a fizikának (jelen összefüggésben csak erről beszél Whitehead) olyan eszközöket kell kifejlesztenie, amelyek segítségével a tudomány gondolattárgyai túllépnek a köznapi észlelés gondolattárgyain. (I. m. 135.) A tudományos gondolattárgyak, mint pl. a molekulák, atomok, elektronok, már minden olyan minőségüket levetkőzték, amelyek érzékiileg is megjelenhetnének tudatunkban, létezésükről csak az események láncolata ad hírt, amelyekben részt vesznek – ezek az események azután már természetesen érzékiileg is megjelennek tudatunkban. Ily módon híd létesül az érzékek állhatatlan elmosódottsága, illetve a gondolkodás precizitása között (i. m. 136.).

Nem kívánjuk itt felidézni annak a leleményes módszernek minden egyes lépését, amellyel Whitehead utánajár a gondolatok szerveződéséről kifejtett, imént röviden ismertetett elveinek, kiindulva „a tudományos elgondolások anatómiájából”, s eljutva végül a modern fizika matematikai formára hozott elméleteihez, a szimbolikus logika eljárási szabályaihoz. (I. m. 112–113., 136–155.) Rendkívül érdekes viszont számunkra Whitehead alapgondolata, amelyben olyan más, kiváló modern gondolkodókkal osztózik, mint William James, Dewey, Bergson és Husserl.¹ Ezt az alapgondolatot nagyon durván a következőképpen lehet összefoglalni:

A világról alkotott bármifajta, mind köznapi, mind pedig tu-

¹ James 1896: I. köt. 9. fejezet, 224. sk., különösen 289. sk.; Dewey 1939: különösen 3., 4., 7., 8. és 12. fejezet, valamint I. 1941-es, „The Objectivism-Subjectivism of Modern Philosophy” c. tanulmányát; Bergson 1913: I. fejezet, Edmund Husserl-től I. pl. 1921: II. köb, amelynek kitérő értelmezését adja Farber 1943: 9. fejezet, különösen 241. nk.; 1930: I. szakasz; 1929: 82–86. és 94–96. szakasz (vö. Farber I. m. 301. sk.); 1939: 6–10., 16–24., 41–43. szakasz és posztum.

sérc", közben magától értetődőnek tekintve, hogy a természettudományok, és különösen a matematikai fizika módszerei, amelyek oly bámulatos eredményeket hoztak, tekinthetők egyedül igazán tudományos módszereknek. Másfelől azt is magától értetődőnek tekintük, hogy a természettudományok konstrukcióalkotó módszereinek már pusztán átvétele is megbízható ismereteket eredményez a társadalmi valóságról. E két feltételezés azonban ellentmond egymásnak. Egy eszményien kifinomult, teljesen kifejtett behaviorista rendszer pl. igen messzire sodródna azoktól a konstrukcióktól, amelyeknek jegyében a mindennapi élet valóságában az emberek saját viselkedésüket és társaikét tapasztalják.

E nehézség lektüzdésére különleges módszerbeli eszközök szükségesek, köztük racionális cselekvésminták konstrukciói. Ahhoz, hogy tovább vizsgálhassuk a társadalomtudományi gondolatok sajátos természetét, előbb néhány olyan köznapikonstrukciót kell jellemeznünk, amelyeket az emberek mindennapi életükben alkalmaznak. Az előbbieket ugyanis az utóbbiakon alapulnak.

II. A KÖZNAPI ÉSZJÁRÁS GONDOLATTÁRGY-KONSTRUKCIÓI

1. Az egyénnek a világra vonatkozó köznapitudása: a világ típusosságára vonatkozó konstrukcióinak rendszere

Próbáljunk most jellemezni, hogyan tekint az éber³, felnőtt ember a mindennapi élet interszubjektív világára, amelyben és amelyen társaival együtt tevékenykedik. A világ születésünk előtt is létezett, mégpedig szervezett világként; mások – elődeink – tá-

³ A szó pontos jelentését illetően l. Schütz 1945a.

pasztalásának és értelmezésének eredményeként. Most felkinálunk a mi tapasztalásunk és értelmezésünk számára. Ennek a világnak bármiféle értelmezése korábbi, reá vonatkozó tapasztalatok készletén (stock) alapul, saját korábbi tapasztalatainkon vagy szüleitől, tanítóinktól kapottakon; ezek a tapasztalatok „kéznél levő tudás” formájában vonatkoztatási keretként funkcionálnak.

Hozzá tartozik a kéznél levő ismeretkészlethez (stock of knowledge at hand) az a tudásunk is, hogy a világ, amelyben élünk, többé-kevésbé határozott körvonalú, minőségű tárgyakat tartalmaz, amelyek közt mozgunk, amelyek ellenállnak nekünk, s amelyekre tevékenységünk ráirányul. Amegy tárgyat sem észlelünk elszigetelten. Minden tárgy eleve a megszokottság és az előzetes ismertség (pre-acquaintanceship) horizontján belül foglal helyet, s ezt a horizontot, míg csak közbe nem jön valami, magától értetődően kéznél levő, kérdésessé nem tett, noha bármikor kérdőre vonható tudás-készletünknek tekintjük. A kérdésessé nem tett előzetes tapasztalatok (pre-experiences) viszont maguk is típusos tapasztalatokként vannak kéznél, vagyis előlegezett, hasonló tapasztalatokat hordozó, nyitott horizontokként. A külső világ pl. nem úgy szerepel a tapasztalásban, mint egyes egyszerű tárgyak térben és időben szétszóró elrendeződése, hanem mint „hegyek”, „fák”, „állatok”, „más emberek”. Lehet, hogy sohasem láttam még ír szettet, de ha látok, tudom róla, hogy állat, ezen belül kutya – azaz a kutya ismert vonásait és típusus viselkedését mutatja fel –, és nem, teszem azt, macska. Joggal megkérdehetem: „Milyen kutya fajta ez?” A kérdés előfeltevése az, hogy ennek a konkrét kutyának az általam ismert összes többi kutyától való különbözése feltűnővé és kérdésessé válik már pusztán azáltal, hogy hasonlóság fedezhető fel közte és a típusus kutyákkal kapcsolatos, kérdésessé nem tett tapasztalatom között. Husserl szakszerűbb nyelven, akinek a mindennapi élet világának típusosságára vonatkozó elemzését próbáltuk összefoglalni (Husserl 1939: 18–21., 82–85. szakasz; vö. még Schütz 1950: különösen 384–390.), egy tárgy tényleges észlelésének élményét figyelmen kívül hagyva (appceptively) átruházzuk

bármely más, hasonló tárgyra, amelyet típusában észlelünk. A tényleges tapasztalás meg is felelhet, meg nem is, azon vártaságonak, hogy e tárgy típusos azonosságát mutasson más tárgyakkal. Ha megfelelő, az előlegezett típusosság tartalmát kibővítem; ugyanakkor a típust al típusokra osztom fel; másrésztől a konkrét, valóságos tárgy, mint ez ki fog tűnni, egyéni jellegzetességekkel is rendelkezik, amelyekre ismét csak a típusosság bizonyos formája jellemző.

Különösen fontos azonban, hogy *jogomban áll* a típusosan észlelt tárgyat az általános típus *példányának* tekinteni, és ennél a típusfogalomnál kikötni, de korántsem vagyok *köteles* úgy gondolni a konkrét kutyára, mint „a” kutyá általános-fogalmának egyik példányára. „Általában véve” Rover nevű ír szetterem rendelkezik mindazon jellegzetességekkel, amelyeket korábbi tapasztalatom alapján a kutyák típusa tartalmaz. Mégsem azzal törődöm, hogy miben azonos más kutyákkal. Ő a barátom és társam, ő Rover, akit megkülönböztetek az összes többi ír szettertől, amelyek típusos vonásait mutatja megjelenésében és viselkedésében. Ha nincs rá különleges okom, semmi sem készítet rá, hogy Rovert emlősnék, állatnak, a külső világ tárgyának tekintsem, noha tudom, hogy az is.

A mindennapi élet természetes beállítódásában (natural attitude) tehát csupán bizonyos tárgyakkal törődünk, amelyek kiemelkednek az előzetes tapasztalat más tárgyainak kérdésessé nem tett mezejéből. Elménk (mind) válogató tevékenységének eredményeképpen megállapítjuk, mely sajátos jellegzetességeik egyéni és melyek típusosak. Általánosabban szólva, egy-egy típusos tárgynak csak némelyik mozzanatával törődünk. Azt állítva egy ilyen tárgyról, mondjuk S -ről, hogy rendelkezik p jellegzetes sajátossággal („ $S-p$ ”), elliptikus kijelentést teszünk. Mert S , ha minden további nélkül úgy tekintem, ahogyan megjelenik nekem, nem csupán p , hanem q meg r is, és még számos egyéb. A teljes kijelentésnek így kellene hangoznia: „ S , amellyel, hogy pl. q is meg r is, p is”. Ha a világ egy elemére vonatkozóan azt állítom, hogy „ $S-p$ ”, azért teszem, mert a pillanatnyi körülmények között S p volta érdekelt, és elsiklom mint

irreleváns körülmény mellett, hogy egyúttal q is meg r is. (L. Husserl 1939; Schütz 1950.)

A most használt „érdekel”, „irreleváns” kifejezések csupán vezérszavai bonyolult problémák egész sorozatának, melyeket nem lehet boncolgatni a jelenlegi keretek között. Néhány megjegyzésre kell szorítkoznunk.

Mindennapi életének bármely pillanatában az ember életrajzilag meghatározott helyzetben találja magát, vagyis olyan fizikai, szociokulturális környezetben, amelyet maga definiál⁴, amelyben helye van nem csupán a fizikai tér, a külső idő vagy a társadalmi rendszerben betöltött státus és szerep, hanem a morális és ideológiai álláspont értelmében is. (Vö. Merleau-Ponty 1945: 158.) Amikor azt mondjuk, hogy helyzetének definícióját életrajza határozza meg, ezzel azt mondjuk, hogy helyzetdefiníciójának története van: lerakódása az emberi nem körülbírt tapasztalatainak, amelyet saját kéznél levő tudáskészletének szokásos birtoklása szervez meg, és mint ilyen csak a saját birtoka, kizárólag az övé és senki másé. Az életrajzilag meghatározott helyzet jövőbeni gyakorlati vagy elméleti tevékenységek bizonyos lehetőségeit is tartalmazza, amit röviden „kéznél levő szándéknak” (purpose-at-hand) fogunk nevezni. A kéznél levő szándék a maga számára releváns elemeket kiemeli a többi közül. A relevanciák rendszere pedig eldönti, mely elemekre épüljön az általánosító tipizálás, mely vonások tűnjenek föl-jellegzetesen típusosakként, melyek egyszerűekként és egyéniékként, egyszóval eldől, hogy milyen mélyen hatoljunk bele a típusosság nyílt horizontjába. Hogy visszatérjünk korábbi példánkhoz: kéznél levő szándékom és vele együtt a relevanciák rendszerének megváltozása, vagyis annak az „összefüggésnek” az eltérése, amelyben S egyáltalán érdekes számomra, arra készíthet, hogy ezúttal éppen S q voltával törődjem, miközben p volta irrelevanttá vált a számomra.

⁴ A „helyzetdefiníció” fogalmára nézve I. William Isaac Thomas különböző idevágó dolgozatait, melyek kötetbe gyűjtve megjelentek: Volkart 1951. Ajánlatos a tárgymutató és az értékes szerkesztői bevezető tanulmányozása.

2. A köznapi tudás interszubjektív jellege, és ami belőle következik

A mindennapi élet köznapi észjárásának első konstrukcióit elemezve úgy járunk el, mintha a világ az én privát világa volna, és jogunkban állna elfeledni, hogy eleve a kultúra interszubjektív világa. Azért interszubjektív, mert emberek közt élünk benne, akikhez közös hatások, közös munka fűz, akiket megértünk, és akik megértenek bennünket. Azért a kultúra világa, mert a mindennapi élet világa eleve jelentőséget hordoz a számunkra, azaz jelentések szövevénye, amelyet értelmeznünk kell, hogy tájékozódni és boldogulni tudjunk benne. A jelentések szövevénye azonban – és ebben áll a kultúra és a társaink, kortársaink és elődeink cselekvéseiből fakad, általuk intézményesedik (instituted). Minden kulturális tárgy – szerszámok, szimbólumok, nyelvi rendszerek, műalkotások, társadalmi intézmények stb. – eredete és jelentése révén visszautal emberre interszubjektív tevékenységére. Ezért folyton tudatában vagyunk a kultúra történetiségének, amellyel tradíciók, szokások formájában találkozunk. A történetiséget pedig emberi tevékenységekre utaló mivoltában is vizsgálmi lehet, hiszen ezeknek a lerakódása voltaképpen. Nem is érthetők meg egy kulturális tárgyat addig, amíg vissza nem vevetem arra az emberi tevékenységre, amelyből létrejött. Pl. nem érthetők meg egy szerszámot addig, amíg nem ismerem a célt, amellyre szánták, egy jelet vagy szimbólumot, ha nem tudom, mit jelképez az őt használó személy elméjében, egy társadalmi intézményt, ha nem értem, mit jelent azoknak az egyéneknek, akik fenntartásához igazítják viselkedésüket. Eljuttottunk tehát a társadalomtudományi szubjektív interpretáció tételeinek gyökeréhez, amelyre később még visszatérünk.

Következő feladatunk azonban azoknak a további konstrukcióknak a vizsgálata, amelyek a köznapi észjárásban mérőnek fel, minihelyt figyelembe vesszük, hogy a világ nem privát, hanem interszubjektív világ, s így róla alkotott tudásom nem a magányom, hanem eleve interszubjektív vagy szocializált. A tudás

szocializálódásának itt röviden három mozzanatot kell megfontolnunk:

- A nézőpontok kölcsönösségét, avagy a tudás szerkezeti szocializáltságát;
- A tudás társadalmi eredetét, avagy a tudás genetikus szocializáltságát;
- A tudás társadalmi eloszlását.

a) A nézőpontok kölcsönössége (*reciprocity of perspectives*)

A mindennapi élet köznapi észjárásának természetes beállítódásában magától értetődőnek veszem, hogy vannak értelmes embertársaim. Ez elvi alapon azzal jár, hogy a világ tárgyal az ő tudásuk számára-is-hozzáférhetőek, vagyis ők is ismerik, vagy legalábbis megismerhetik őket. Ezt tudom, és megfellebbezhetetlen adottságnak tekintem. Azt is tudom, azt is magától értetődőnek veszem azonban, hogy „ugyanaz” a tárgy szigorúan véve nyilván valami mást jelent nekem, és megint mást bármely embertársam számára. Azért van ez így, mert

I. Én, aki „itt” tartózkodom, más távolságra vagyok a tárgytól, más mozzanatait tapasztalom típusosként, mint ő, aki „ott” tartózkodik. Ugyanezért bizonyos tárgyak kívül esnek hatókörömön (látásomon, hallásomon, karnyújtásomon stb.), viszont nem esnek kívül az övéen, és megfordítva.

II. Legalábbis bizonyos fókig különbözik saját magam, illetve embertársam életrajzilag meghatározott helyzete, így ebből fakadó kéznél levő szándékaink s az ezekből fakadó relevancia-rendszereink is mások.

Két alapvető idealizációval (idealizations) küzdök le a köznapi észjárás a fenti tényezőkből következő, egyéni nézőpontkülönbségeket:

I. Az álláspontok felcserélhetőségének idealizációjával: magától értetődőnek veszem – és felteszem, hogy társaim ugyanígy járnak el –, hogy ha helyet cserélnék velük, s így az „itt”-jüket átvinném, ugyanolyan távolságra len-

nék a tárgyaktól, és ugyanolyan típusossággal látnám azokat, mint ők; mi több, ugyanazok a dolgok volnának elérhető számomra, mint most az ő számukra. (Ez megfordítva is áll.)

II. A relevancia-rendszerek illeszkedésének (congruence) idealizációjával: amíg ennek ellenkezője be nem bizonyosodik, magától értetődőnek veszem – és felteszem, hogy társaim ugyanígy járnak el –, hogy egyedülálló életrajzi helyzetünkben a következő nézőpontkülönbségeink a pillanatnyi szándékok szempontjából nem relevánsak, továbbá mind ők, mind én, vagyis „mi” mindnyájan feltesszük, hogy valamennyien ténylegesen vagy potenciálisan ugyanazokat a tárgyakat és vonásokat választottuk ki és értelmeztük egyező, vagy legalábbis „empirikusan egyező”, vagyis gyakorlati szempontból kielégítően egyező módon.

Nyilvánvaló, hogy mindkét idealizáció, az álláspontok felcserélhetőségére és a relevanciák illeszkedésére vonatkozó, amelyek együttesen a kölcsönös nézőpontok generáltságát alkotják, olyan gondolattárgy-konstrukciókat tipizálnak, amelyek túllépnek a magam vagy társam privát tapasztalatain. A köznapri észjárás e konstrukcióinak működtetésével felfejehető, hogy a számomra magától értetődőnek mutkozó világszelvény számomra, az én egyik embertársam számára is magától értetődőnek mutkozik, mi több, magától értetődőnek mutkozik a „Mi” számunkra is. Ez a „Mi” nemcsak engem és téged foglal magában, hanem „valamennyiünket”, azaz mindenkit, akinek relevancia-rendszere lényegében (kielégítően) megegyezik az enyémel és a tiédél. A kölcsönös nézőpontok generalizációja, ilyenformán odavezet, hogy a tárgyakról és a tárgyi mozzanatokról alkotott tényleges tudásom, illetve a te potenciális tudásod voltán képpen mindenkié. Ezt a tudást objektívnek és anonimnak (anonymous) fogjuk fel, vagyis olyanak, amely különáll és független a magam és társam helyzetdefiniációjától, egyedülálló életrajzi körülményeinktől, valamint a bennük rejlő tényleges vagy potenciális, pillanatnyi szándékainktól (purposes at hand).

A „tárgyak” és „tárgyi mozzanatok” kifejezéseket a lehető leg szélesebben kell értelmeznünk: mint a tudás magától értetődőnek tekintett objektumait (objects of knowledge taken for granted). Ha így járunk el, felfedezzük az interszubjektív gondolat-tárgy-konstrukciók fontosságát, amelyek a tudás most leírt, szerkezeti szocializáltságából következnek, s amelyeket sok szempontból tanulmányoztak, de alaposan sohasem elemezték kiváló társadalomtudósok. Mi is az, amiről úgy tartjuk, hogy aki osztózik a mi relevancia-rendszerünkben, egyformán ismeri? Az, amit az „in-group” a természetes, jó és helyes életmódnak tart. (Sumner 1978.) Ez szolgál alapul a dolgok és az emberek kezelésére vonatkozó, sok-sok recepthoz – avégből, hogy elboldoguljunk tipizált helyzeteinkkel –, a népszokásokhoz, erkölcsi szokásokhoz (mores), a „tricionális viselkedéshez” a Max Weber-i értelemben (Weber 1947: 115. sk.; Parsons 1937: 16. fejezet), a csoporttól – következtelenségeik ellenére – érvényesenként elfogadott „hát-persze-kijelentésekhez” (Lynd 1937: 12. fejezet; 1939: 38–63.), röviden, „a világ relatív-természetes aspektusához” (Scheher 1926: 58. sk.; Becker–Dahlke 1942: különösen 315.). A kifejezések olyan, messzemenően szocializált szerkezetű, tipizált tudáskonstrukciókra vonatkoznak, amelyek túllépnek a magam vagy társam privát, magától értetődőnek vett világra vonatkozó tudásán. Csakhogy e tudásnak történelme van, „társadalmi örökségünk” része, ami átvezet a tudás szocializáltságának második mozzanatához, ti. a tudás genetikus szerkezetéhez.

b) A tudás társadalmi eredete

A világról alkotott tudásomnak csak nagyon kicsiny része fakad személyes tapasztalataimból. A nagyobbik rész társadalmi eredetű, barátaimtól, szüleimtől, tanítóimtól és azok tanítóitól jutok hozzá. Nemcsak azt tanulom meg, hogyan definiáljam a könnycvetet (vagyis a világ relatív-természetes aspektusának tipikus vonásait, amelyek csoportomon belül úgy szerepelnek, mint a pillanatnyilag magától értetődőnek vett dolgok kérdé-

megtanulom azt is, hogyan kell a csoport személytelenül, egységes szempontjából elfogadott relevanciákkal összhangban típusos képzeteket alkotnom. Ide értendők életmódok, a környezettel való megbirkózás módszerei, hathatós receptek azon típusos eljárásokra vonatkozóan, amelyekkel típusos helyzetekben típusos célokat lehet elérni. A társadalmi eredetű tudásátadásának par-excellence-típusú közeg a mindennapi nyelv szókincse és szintaxisa. A mindennapi élet nyelvhasználatát elsősorban a megnevezett dolgok és események nyelve: bármely elnevezés tipizálást és általánosítást foglal magában, amely mindig visszavezethető a nyelvi közösség éppen érvényes relevanciáira, melyeknek jegyében a megnevezett dolog elég jelentősnek bizonyult rá, hogy külön nevet kapjon. A tudomány előtti nyelvhasználat voltaképpen kincsestára azoknak a kész, előre gyártott típusosságoknak, jellegzetességeknek, amelyeknek mindegyike társadalmi eredetű, és felderítetlen tartalmuk nyitott horizontját hordozza magával. (Schütz 1950: 392. sk.)

c) A tudás társadalmi eloszlása

A tudás társadalmilag oszlik el. A nézőpontok kölcsönösségének generáltzása természetesen megoldja azt a nehézséget, hogy az én tényleges tudásom társam számára csak potenciális tudás, és megfordítva. De a tényleges, kéznél levő tudás egyénenként más és más, amivel a köznapi észjárás is számol. Nemcsak az a más, amit, hanem az is más, ahogyan tudják „ugyanazokat” a tényeket az egyének. A tudásnak számtalan világossági, körülhatároltsági, pontossági és megszokottsági fokozata van. William James (1896: I. köt. 221. sk.) pl., mint tudjuk, különbséget tett „felszínes” és „belső” tudás között. Nyilvánvaló, hogy sok mindenről csak pusztán ismeretség alapján, bambán tudok, míg más azt is tudja rólok, hogy mitől olyanok, amilyenek, és megfordítva. „Szakembere” vagyok egy kis területnek, de „laikusként” mozgom sok más területen, és ez másokra is érvényes. (Schütz 1946.) Bármiképpen a kéznél levő tudáskészlete élete bármely pillanatában ízelt jellegű (structured), a világosság, körül-

határoltság és pontosság különböző fokozatainak zónáival. Az izeltség az éppen érvényesülő relevanciákból fakad, tehát életrajzilag meghatározott. Az idevágó egyéni különbségekre vonatkozó tudás maga is a köznapi tapasztalatok része: tudom, kit milyen típusos körülmények közt kell megkeresnem mint „hozzáértő” orvost vagy ügyvédet. Más szavakkal, a mindennapi életben társaim ismeretségi mezejére, tudásuk kiterjedésére és textúrájára nézve típusosságokat képezek. Közben felteszem, hogy bizonyos relevanciastruktúrák fogják vezérelni őket, mégpedig állandó indítékek (motives) formájában, amelyek sajátos cselekvési mintákra vezetnek, sőt részt vesznek a személyiség kialakításában. Ezt állítva azonban elébe vágunk a társaink megértésére vonatkozó köznapi konstrukciók elemzésének, ami következő feladatunk lesz.⁵

3. A társadalmi világ szerkezete és a köznapi észjárás jegyében történeti tipizálódása

Ember vagyok, beleszülettem a társadalmi világba, mindennapi életemet élem benne. Olyannak tapasztalom, mint ami körülveszi a benne elfoglalt helyemet, nyitva áll értelmezéseim és tetteim előtt, de folyton utal tényleges, életrajzilag meghatározott helyzetemre (biographically determined situation). Csak velem

⁵ Néhány közgazdász kivételével (pl. Hayek 1948) a tudás társadalmi eloszlásának problémája nem részesült az őt megillető figyelemben a társadalomkutatók részéről. Elméleti és empirikus kutatások egészen új területét jelentí, mely valóban megérdemelné a tudásszociológia nevet, mellyel jelenleg kizárólag azt a rosszul definiált diszciplínát illetik, amely magától értetődőnek tekinti a tudás társadalmi eloszlását, melyre maga is épül. Remélhető, hogy a kutatási terület rendszeres tanulmányozása jelentős eredményekkel jár sok társadalomtudományi probléma szempontjából. Ilyenek pl. a társadalmi szerep, a társadalmi rétegződés, az intézményes vagy szervezeti viselkedés, a foglalkozások és hivatások szociológiája, a presztízs és a státusz problémái stb.

magammal kapcsolatban van másokhoz fűződő viszonyaimnak éppen az a sajátos jelentésük, amelyet a „Mi” szóval jelölök; csak „Velünk” kapcsolatban, amelynek középpontjában vagyok, tűnhetsz ki te mint „Te” a többiek közül; és csak „Veled” kapcsolatban, aki hozzám fordulsz, tűnnek ki harmadik személyek „Ők”-ként. Az idő dimenziójában velem, az én pillanatnyi életrajzi állapotommal kapcsolatban vannak „kortársaim”, akikkel kölcsönös cselekvésekbe és reakciókba bocsátkozhatom; vannak „elődeim” is, akikre nem lehetek tevéleges hatással, de akiknek egykori tettei és ezek kimenetele feltárukoznak értelmezésem előtt, befolyásolhatja saját tetteimet; „utódaim” is vannak, akiknek tapasztalására nincs mód, de – többé-kevésbé üres várakozással – hozzájuk igazíthatom tetteimet. Ezek a kapcsolatok mind a bensőségesség és az anonimitás, az otthonosság és az idegenség, az intenzitás és az extenzitás sokszoros fókuszait mutatják. (Schütz 1932; l. még Stenius-Bode 1937: különösen 416.)

A mostani összefüggésben csak a kortársak kölcsönös kapcsolataira (interrelationship) szorítkozunk. Még mindig a köznapitapasztalatról beszélve, alighanem magától értetődőnek tekinthetjük, hogy az ember megértheti embertársát és annak tetteit, továbbá azért tud érintkezni (communicate) velük, mert felteszi, hogy érti a tetteiket; az effajta kölcsönös megértésnek bizonyos korlátai vannak, de sok gyakorlati szempontból ki-elégítő.

Vannak kortársaim közt, akikkel nemcsak időbeli közösség köt össze, amíg csak kapcsolatunk fennáll, hanem térbeli is. A szóhasználat egyszerűsége kedvéért az ilyen kortársakat „társaknak” (consociates) fogjuk nevezni, a köztük érvényesülő kapcsolatot pedig „face-to-face” kapcsolatnak, de más értelemben, mint Cooley (1909: 3-5. fejezet); valamint Schütz 1945: 371.), és követői; pusztán a társadalmi kapcsolat formális mozzanatát jelöljük a kifejezéssel, amely egyként vonatkozhat egy bensőséges baráti beszélgetésre, illetve idegenek együttülterére egy vasúti kupéban.

A térbeli közösség azt jelenti, hogy a külső világ bizonyos

szelvénye egyformán elérhető minden ott-tartózkodó számára, és közös érdeklődésre, relevanciára számot tartó tárgyakat tartalmaz. Kinek-kinek közvetlenül megfigyelhető a másik teste, gesztusai, járása, arckifejezése, és nem csupán mint a külső világ dolgai vagy eseményei, hanem fizionómiai jelenségeinkben, vagyis a másik ember gondolatait tükröző voltukban. Az időbeli közösség – amit nemcsak a külső (kronologikus) idő, hanem a belső idő értelmében is kell érteni – azt jelenti, hogy ki-ki részt vesz a másik tova-gördülő életében, eleven jelen időben ragad-hajja meg a másik gondolatait, miközben azok lépésről lépésre kialakulnak. Ki-ki osztozhat a másik ember jövőbeni várakozásaiban is tervek, remények, szorongások formájában. Egy szóval a társak kölcsönösen involálva (involved) vannak egymás életrajzában; együtt öregszenek; azt lehet mondani, hogy tisztá Mi-kapcsolatban élnek.

Ilyen kapcsolatban, bármennyire tűnényen vagy felszínes is adott esetben, a Másikat mint egyszeri egyéniséget ragadjuk meg (még ha személyiségének csak egyetlen mozzanata lesz is átélhetővé) a maga egyszeri életrajzi helyzetében (még ha ez csak foszlányokban tárul is elének). A társadalmi kapcsolatok valamennyi más formájában (még a társak közötti kapcsolatban is a másik énjének [self] fel nem táruló mozzanatai erejéig) a másik ember énjét csak úgy tudjuk megragadni, ha „hipotetikus jelentésbeli megjelenések” is közrejátszanak (hogy Whitehead korábban idézett megállapítására utaljunk), vagyis ha megalkotjuk magunkban a viselkedés típusos módjára vonatkozó konstrukciót, a háttérben húzódó indítékok típusos mintázatát, a személyiség-típusos attitűdjeit, amelyeknek a másik ember és szóban forgó magatartása csupán példánya vagy alelete, miközben az ember is, magatartása is kívül esik a megfigyelhetőség hatókörén. Itt nem fejtjük ki (Schütz 1932; l. még Stenius-Bode 1937: különösen 416.) teljes tétélességében a társadalmi világ szerkezeti felépítését (structuredness), sem azoknak a konstrukcióknak a különféle formáit, amelyek cselekvési struktúrák és személyiségek típusaira vonatkoznak, s melyek nélkül nem ragadhatjuk meg a másik embert és viselkedését. Távol levő

barátomra, A-ra gondolva kialakítom személyiségének és viselkedésének ideáltípusát vele mint társammal kapcsolatos, közbülső tapasztalataim alapján. Amikor bedobok egy levelet a postafiókába, számításom szerint ismeretlen, postásoknak nevezett személyek típusos, számomra nem is igen átlátható módon fognak cselekedni, minék eredményeképpen levelem el fog ékezni a címzetthez típusosan ésszerű időn belül. Ha sohasem is találkoztam Franciaával vagy némettel, megértem, „Miért tart Franciaország Németország újrafelfegyverzésétől”. Betartom az angol nyelvtan egyik szabályát, amivel angolul beszélok kortársaim társadalmilag szentesített viselkedésmintáját követem: hozzájuk kell igazítanom saját viselkedésemet, hogy megértsen magam velük. Végül bármilyen készítmény vagy eszköz azokra az ismeretlen embertársakra utal, akik elkészítették más ismeretlen embertársak számára, típusos célok típusos eszközökkel való elérésére.

Ez csak néhány példa, ám úgy rendeztem el őket, hogy a kortársak közti kapcsolat, és így a másik embernek és viselkedésének megragadásához szükséges konstrukciók rendre növekvő anonimitása jellemezze őket. Feltűnik, hogy az anonimitás növekedtével csökken a tartalom teljessége. Minél anonimabb a tipizáló konstrukció, annál távolabb (detached) a szóban forgó egyes ember egyszerűségétől, és annál kevesebb olyan személyiség- és viselkedési minta foglaltatik a típusosságban, amely releváns lehet a kéznél levő szándék szempontjából – amelynek a kedvéért magát a típust kialakítom. Ha különbséget teszünk (szubjektív) személyi típusosságok és (objektív) cselekvésstratégiai típusosságok között, azt mondhatjuk, hogy a konstrukció növekvő anonimitása az utóbbi fölényéhez vezet az előbbivel szemben. A teljes anonimitás állapotában az egyének már fölcserélhetők, és a cselekvésstratégiai típusosság egy bizonyos „akárkinek” a viselkedésére utal, aki pontosan úgy cselekszik, ahogyan az a konstrukció értelmében típusos.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy eltekintve a társakra jellemző tiszta Mi-kapcsolattól, sohasem ragadhatjuk meg embertársunk egyéni egyszerűségét egyszerű életrajzi helyzete sze-

rint. A köznapis eszjárás konstrukcióiban a Másik legfőbb részleges-énként jelenik meg, és még a tiszta Mi-kapcsolatba is csupán személyiségének egy részével lép be. Ez a gondolat több tekintetben is fontosnak tetszik. Simmel⁶ ennek segítségével küzdött le az egyéni és kollektív tudat közti dilemmát, amelyet Durkheim⁷ oly világosan látott; ez rejlik Cooley-nak (1922: 184.) az én eredetére vonatkozó „tükröfektusa” mélyén; ez vezette rá George H. Mead⁸ (1973: 195–209.) az „általános másik” leleményes koncepciójára; végül orozslánrésze volt olyan fogalmak tisztázásában, mint amilyen a „társadalmi funkció”, a „társadalmi szerep” vagy nem utolsósorban a „racionális cselekvés” fogalma.

De ez még nem minden. Közben megalkotom (construct) a Másikat a maga részleges énjében, típusos szerepek vagy funkciók megvalósítójaként, egyidejűleg lezajlik az öntipizálás folyamata is, mihelyst interakcióba bocsátkozom vele. Nem teljes személyiséggel, hanem annak csupán bizonyos rétegeivel vagyok benne egy-egy ilyen kapcsolatban. Közben definiálok a Másik szerepét, magam is felöltök egy szerepet. Miközben tipizálok a Másik viselkedését, a magamét is tipizálok, amely hozzákapcsolódik az övéhez: utassá, fogyasztóvá, adófizetővé, olvasóvá, járókelővé stb. alakulok át. Eppen ez az öntipizálás az alapja William James (1896: I. köt. 10. fejezet) és George H. Mead (1973: 244–271., továbbá 1932, valamint 1913) különbségtételének a „reaktív én” (I) és a „felépített én” (Me) között a társadalmi én (self) vonatkozásában.

Nem szabad azonban elfelednünk, hogy a Másik és a magam tipizálására használt köznapis konstrukciók jelentős részben társadalmi eredetűek, és társadalmi jóváhagyás övezi őket. A csoporton belül a személyi típusosságok és a cselekvésstratégia i (course-of-action) típusosságok zömét – ellentétes értelemben bi-

⁶ Simmel 1973: 211–216. L. még Wolff 1950: a tárgymutatóban „E gyén és csoport” címszónál megjelölt helyek.

⁷ Durkheim álláspontját kiünöben mutatja be Gurwitsch: 1950: 6. fejezet, különösen 351–409.; I. még Parsons 1937: 10. fejezet; Benoit-Smullyan 1948; valamint Merton 1949.

zonságok felmerüléseiig – magától értetődőnek tekintük, szabályok és receptek afféle készleteként, amely addig kiállta a próbát, és minden jel szerint a jövőben is ki fogja állni. Mi több, a típusos konstrukciók mintái gyakorta olyan viselkedési szabályokként (standard) intézményesednek, amelyeket tradícionális és szokásrölesek, olykor pedig az ún. társadalmi kontroll, pl. a jogrend szavatol.

4. Cselekvésstratégiai és személyi típusosságok

Most röviden azoknak a cselekvéseknek és társas interakcióknak a mintáit (pattern) kell megvizsgálnunk, amelyek a köznapi észjárásban a cselekvésstratégiai és személyi típusosságok képzésének szolgálnak alapjául.

a) Cselekvés, terv (project), indítták

A „cselekvés” szó (action) dolgozatunkban olyan emberi magatartást jelöl, amelyet a cselekvő előre kialakít magában (designed), azaz a magatartás előre megfontolt terven alapul. Az „aktus” szó (act) ennek a lezajló (ongoing) folyamatnak a végéreményét, vagyis a bevégzett cselekvést jelöli. A cselekvések lehetnek rejtettek (pl. egy tudományos probléma szellemi megoldásának kísérlete) és szembetűnőek, amelyek fogaskerékyszerűen kapcsolódnak a külső világba; végbemegetnek és elmaradhatnak, a cselekvéstől való szándékos tartózkodás ugyanis maga is cselekvés.

Mindenfajta tervezés (projecting) a jövőbeni magatartás képzeletbeli előlegezésével folyik, de a tervezés kiindulópontja nem a cselekvés lezajló folyamata, hanem maga a képzeletileg bevégzett aktus. Magam elé kell idéznem azt az állapotot, amelyet jövőbeni cselekvésem teremt, hogy kialakíthassam a jövőbeni cselekvés egyes lépéseit, amelyek éppen ilyen állapotot idéznek majd elő. Képletesen szólva, valamilyen elképzelésemnek kell

lenni a kész épületről, mielőtt elkészíthetném a tervrajzát. Képzetelem tehát egy jövőbeni időbe kell helyezkednem, amikor a cselekvésem már bevégződött. Csak így idézhetem fel a képzeletben az egyes lépéseket, amelyek majd létrehozhatják légyen a jövőbeni aktust. Az eddigi szóhasználat: nem a jövőbeni cselekvést, hanem a jövőbeni aktust előlegezi a terv, mégpedig befejezett jövő időben, *modo futuri exacti*. A tervre jellemző időperspektívának meglehetősen fontos következményei vannak.

I. Későbbi aktusaimra vonatkozó terveim a tervezés idején meglévő, kéznél levő tudásomon alapulnak. E tudásomnak része korábban végrehajtott, a tervezetthez típusosan hasonló aktusaimra vonatkozó tapasztalatom is. Ezért a tervezés különleges idealizációval folyik, azzal, amelyet Husserl az „újra meglehetem” idealizációjának nevezett (1929: 74. szakasz, 167.; 1939: 24. és 51b. szakasz). Ez annak feltételezése, hogy típusosan hasonló körülmények között típusosan hasonló módon cselekedhetem, mint korábban, és típusosan hasonló állapotot fogok előidézni. Világos, hogy ez az idealizáció sajátos konstrukciót mutat. Kéznél levő tudásom a tervezés idején feltétlenül különbözik attól, amely a tervezett aktus végrehajtása után kínálkozik a számomra, ha másért nem, hát azért, mert „megöregedtem” időközben, vagy legalábbis a terv végrehajtása közben szerezett tapasztalataim módosították életrajzi körülményeimet, bővítették tapasztalataim tártát. A „megismételt” cselekvés ilyenformán nem pusztán újbóli végrehajtás. Az első cselekvés, CS'K' körülmények között indult, és A' állapotot idézett elő. A megismételt cselekvés, CS''K'' körülmények között indult, és várhatóan A'' állapotot fog előidézni. K'' szükségképpen különbözni fog K'-től, mert az a tapasztalat, hogy CS' sikeresen előidézte A'-t, már tudáskészlettembe épült, és így részévé vált K''-nek, míg a K'-höz tartozó tudáskészlettem csupán annak üres elképzelését tartalmazta, hogy a dolgok így és így fognak alakulni. Ugyan-így, A'' különbözni fog A'-től, mint ahogy CS'' is különbözni fog CS'-től. Azért van ez így, mert mindegyik tag

- K', K'', CS', CS'', Á', Á'' - egyszeri és megismételhetetlen esemény. Csak hogy éppen azok a vonások, amelyek szigorú értelemben egyszerivé és megismételhetetlenné tesznek őket, köznapiság számára kiküszöbölődnek mint kéznél levő szándékomból irreleváns vonások. Amikor az „újra megtehetem” idealizációját végrehajtom, Cs, K és Á csupán mint típusosság érdekes a számomra, minden zavaró tényező nélkül. A konstrukció tehát a zavaró tényezőket irrelevánsként való kiküszöbölésére irányul, ami egyébként mindenfajta tipizálásra érvényes.

Mindez különös fontosságot nyer majd az ún. racionális cselekvés fogalmának elemzése során. Nyilvánvaló, hogy a mindennapi élet szokásos, rutinszerű cselekvései középette éppen a fent leírt konstrukciót alkalmazzuk, amikor recepteket, arany szabályokat követünk, amelyek mind ez idáig beváltak, s amikor gyakorta anélkül kötünk össze eszközöket és célokat, hogy világos tudomásunk lenne valódi kapcsolatuk felől. A köznapiságban is feltételezhetően összefüggő tényekből formálunk világot, amely csakis olyan elemekből áll, amelyeket kéznél levő szándékaink szerint ítélünk relevánsnak.

II. A terv sajátos időtávlat (time perspective) megvilágítja a terv és az indíték közti kapcsolatot. A közönséges szóhasználatban az „indíték” szó két fogalombokrot (sets of concepts) is felölel, amelyeket meg kell különböztetni egymástól.

a) Mondhatjuk, hogy a gyilkos indítéka az áldozat pénzének megszerzése volt. Itt az „indíték” szó azt az állapotot, azt a célt jelöli, amelyet a végrehajtott cselekvés idéz elő. Ezt „azért, hogy” indítéknak (in-order-to motive) nevezhetjük. A cselekvő szempontjából az ilyen indíték a jövőhöz tartozik. A jövőbeni cselekvés által majd előidézteti állapot, amely tervének fantáziaképében jelenik meg, „azért, hogy” indítéka a cselekvés véghezvitelének.

b) Mondhatjuk, hogy a gyilkost az indította tette elkövetésére, hogy ilyen vagy olyan környezetben nőtt fel, ilyen vagy olyan gyermekkori élményei voltak stb. Az ilyen indít-

ték, amelyet „(valódi)⁸ azért, mert” indítéknak fogunk nevezni (because motive), a cselekvő szempontjából olyan elméleti múlt élményekre utal, amelyek rábírták, hogy úgy cselekedjék, ahogy cselekedett. „Mert” formájában éppen a cselekvés terve indíttatik (pl. a gyilkos azért öl, mert pénzre van szüksége).

Itt (Schütz 1932; l. még Stonier-Bode 1937: különösen 416.) nem bocsátkozhatunk az indítékok elméletének részleteibe. De érdemes megjegyeznünk, hogy a cselekvő, aki cselekvésének szüntelen folyamata közepette él, mindig csak pillanatnyi cselekvésének „azért, hogy” indítékát látja maga előtt, vagyis az előidézendő, eltervezett állapotot. Vissza kell tekintenie végrehajtott aktusára, még folyó cselekvésének kezdeti szakaszára, vagy az aktust befejezett jövő időben előlegező, korábbi tervre, hogy visszamenőleg megragadhassa azt a „mert-indítékot”, amely miatt azt tette, amit tett vagy amit tenni készült. De ekkor a cselekvő már nem cselekszik többé: önnön magának megfogyelje.

Az indítékok e két fajtájának megkülönböztetése sorsdöntően fontos az emberi interakció elemzésében, amelyre most kerítünk sort.

b) Társadalmi interakció (social interaction)

A társadalmi interakció bármely formája a most leírt, a Másik és a cselekvésminta általában vett megértésére irányuló konstrukción alapszik. Vegyük példaként azoknak a társaknak az interakcióját, akik kérdezzük egymást és felelnek egymásnak.

⁸ A modern nyelvekben „azért, hogy” indítékokat nyelvtanilag „azért, mert” mondatokkal is ki lehet fejezni. A valódi „azért, mert” indítékokat azonban nem lehet kifejezni „azért, hogy” mondatokkal. Az „azért, hogy” indítékok nyelvi kifejezésének e két lehetősége között – bármily fontos is ez más összefüggésben – a következőkben nem teszünk különbséget; kizárólag valódi „azért, mert” indítékokra és nyelvi kifejezésükre korlátozzuk az „azért, mert” indíték vagy „azért, mert” mondat kifejezést.

Kérdésem eltervezésekor előlegezem, hogy a Másik cselekvésemet (pl. azt, hogy kérdő mondatot ejtek ki a számon) kérdésként fogja megérteni, és megértése arra fogja ösztönözni, hogy úgy cselekedjék, hogy viselkedését megfelelő válasznak érsem. (Én: „Hol a tinta?” A másik egy asztalra mutat.) Cselekvésem „azért, hogy” indítéka az, hogy megfelelő információt nyertek, ami ebben a konkrét helyzetben előfeltételezi, hogy „azért, hogy” indítékom megértése a Másik „azért, mert” indítékává fog válni arra vonatkozóan, hogy „azért, hogy” cselekvést hajtsanak végre, mellyel megadja a kívánt információt nekem – feltéve, ha képes és hajlandó erre, amit feltételezek. Előlegezem, hogy ért magyarul, tudja, hol a tinta, és meg fogja nekem mondani, ha tudja stb. Általánosabban szólva, előlegezem, hogy ugyanolyan indítékok fogják őt is vezérelni, amelyek a múltban – kéznél levő tudáskészletem tanúsága szerint – engem és számtalan más embert vezéráltak típusosan hasonló helyzetekben. Példánk megmutatja, hogy a közönséges élet legegyszerűbb interakciója is köznapri konstrukciók egész sorát előfeltételezi – esetünkben a Másik előlegezett viselkedésére vonatkozó konstrukciókat –, melyek mind azon az idealizáción nyugszanak, hogy a cselekvő „azért, hogy” indítéka társa „azért, mert” indítékává fog válni, és megfordítva. Ezt az *idealizációt az indítékok kölcsönösségének* fogjuk nevezni (reciprocity of motives). Nyilvánvaló, hogy idealizációnk a nézőpontok kölcsönössége generáltságának függvénye, hiszen azt foglalja magában, hogy a Másiknak tulajdonított indítékok típusosan azonosak a magam vagy mások indítékaival típusosan hasonló helyzetekben; mindez egybevágh igaz (genuine), vagyis társadalmi eredetű, kéznél levő tudással.

Tegyük most fel, hogy tintát keresek, hogy megtöltsen a töltőtollamat, hogy megírhassek egy kérvényt bizonyos ösztön-díj iránt, mely, ha megkapom, egész életemet megváltoztathatja. Én, a cselekvő (a kérvényező), és csakis én tudok arról a teremtőről, hogy ösztönöndíjat szerezzek, márpedig éppen ez a végső „azért, hogy” indítéka konkrét cselekvésemnek, éppen ez az az álláspont, amelyet elő akarok idézni. Ehhez természetesen lépések

sorozata szükséges (meg kell írni a kérvényt, magam elé kell készítenem az írószközöket stb.), melyek mindegyikét egy-egy konkrét tervhez és „azért, hogy” indítékhöz kapcsolódó cselekvés fogja megvalósítani. Ezek az „alcslekvések” azonban a teljes cselekvésnek csupán szakaszai, és az általuk megvalósított, közbeeső lépések csupán eszközök végső céloom eléréséhez, amelyet eredeti tervem határozott meg. Eredeti tervem feszítája (span) fogja egységbe alcslekvéscím lánccát. Jobban megértjük ezt, ha arra gondolunk, hogy az egymással összefüggő részcslekvések lánccában, ahol mindegyik részcslekvés olyan állapotok elérésére hivatott, amelyek csupán „eszközök” egy eltervezett cél eléréséhez, nos, ebben a lánccban bármelyik lánccszem felcserélhető valami mással vagy éppenséggel ki is iktatható anélkül, hogy ez bármilyen változást idézne elő az eredeti tervben. Ha nem talállok tintát, megíráhatom írógéppel is a kérvényemet.

Másféleképpen fogalmazva, csak a cselekvő tudja, hol van a cselekvésének a kezdete és a vége”, vagyis hogy mi végre fog lezajlani. Terveinek feszítája határozza meg cselekvése egységét. Társa sem arról nem tud, hogy cselekvését milyen terv előzte meg, sem arról, hogy milyen magasabb egységnek alkotja részét. Ő csak azt a cselekvéstörődékét ismeri, amely megnyilatkozott előtte, vagyis azt a végrehajtott aktust, amelyet megfigyelt, esetleg a most is folyó cselekvés korábbi szakaszait. Ha kérdésem címzettjét később egy harmadik személy megkérdi, mit is akartam tőle, azt fogja felelni, hogy tintát kerestem. Semmi egyebet nem tud terveimről és háttérükről, kénytelen önálló cselekvésegségnek kezelni, aminek tanúja volt. Ahhoz, hogy „megértse”, hogy mit is jelent számomra a tintakeresés, a megfigyelt aktustól elindulva fel kellene építenie az én mögöttes „azért, hogy” indítékomat, amelynek a kedvéért azt tettem, aminek tanúja volt.

Most már világos, hogy egy cselekvés jelentése szükségképpen más a) a cselekvő számára; b) annak személynek a számára, aki interakcióban áll vele, és így bizonyos, vele közös relevanciái és szándékai vannak; és c) a megfigyelő számára, aki nincs vele ilyen kapcsolatban. Ez a tény fontos következménnyel is

jár. Először azzal, hogy a köznapi gondolkodásban csupán esély számunkra, hogy kéznél levő szándékunknak megfelelő mértékben megértjük a Másik cselekvését; másodsor pedig azzal, hogy ezen esély növelése érdekében azt a jelentést kell fürkésznink, amely a cselekvő számára érvényesül a cselekvésben. A „jelentések szubjektív interpretációjának” tétele ilyenformán, mert ilyen szerencsétlen néven ismeretes ez a tétel, nem csupán Max Weber⁹ szociológiájában vagy általában a társadalomtudományok módszertanában bukkan elő, hanem a köznapitapasztalásban is – mint a cselekvésstratégiai típusosságok képzésének egyik elve.

A jelentések szubjektív értelmezése azonban csak úgy lehetséges, ha feltárjuk azokat az indítékokat, amelyek meghatároznak egy adott cselekvésstratégiát. Ha összekötünk egy cselekvésstratégiai típusosságot a cselekvő mögöttes, típusos indítékaival, elérkezünk a személyi típusosságok képzéséhez. Ezek többé-kevésbé anonimok, s így többé-kevésbé tartalmatlanok lehetnek. A társak közti Mi-kapcsolatban a Másik-cselekvésstratégiája, ennek indítékai (már amennyire megnyilvánulnak), és a Másik személyisége (már amennyire ez részt vesz a megnyilvánuló cselekvésben) közvetlen élményben adódhat át (shared), és a most leírt típusosságok az anonimitás nagyon alacsony fokát, a telítettségnek pedig igen magas fokát tanúsítják. Ha nem társak, hanem csupán kortársak cselekvésstratégiáiról alkotunk típusosságokat, a többé-kevésbé anonim cselekvőknek egész készletrevaló, feltételezeten állandó (invariant) indítékokat tulajdonítunk, amely elképzelésünk szerint cselekvéseiket vezérli. Már maga ez a készlet (set) is a Másik viselkedésére vo-

⁹ Max Weber 1947: 9., 18., 22., 90. Különösen: »Cselekvésnek« kell nevezniünk minden olyan emberi viselkedést..., amellyel a cselekvő vagy a cselekvők valamilyen szubjektív *értelme*t kapcsolnak össze. »Társadalmi« cselekvésnek viszont az olyan cselekvést nevezzük, amely a cselekvő (vagy a cselekvők) által vélt értelme szerint számolt vet mások viselkedésével, és ahhoz igazodik.» Weber 1967: 41. L. Párusons 1937: különösen 82. sk., 345–347., 484. sk.; Kaufmann 1944: 166. sk.

matkozó, típusos várakozásainak terméke, amelyet társadalmi szerep, funkció vagy intézményes viselkedés néven gyakran elemeztek. A köznapi gondolkodásban az ilyen konstrukciónak különös jelentősége van olyan cselekvések megtervezésében, amelyek kortársaink (nem társaink) viselkedésére irányulnak. Funkciói a következők lehetnek:

1. Magától értetődőnek veszem, hogy cselekvésem (mondjuk az, hogy a felbélyegzett, helyesen címzett borítékot a postládába dobom) anonim embertársaimat (postásokat) arra indít, hogy típusos cselekvéseket végezzenek (kezeljék a leveleket), összhangban típusos „azért, hogy” indítékokkal (hogy elvégezzék foglalkozásukból adódó köteleiket), ami azzal az eredménnyel jár, hogy az általam eltervezett állapot (a levélnek a címzethez való, ésszerű időn belül való megérkezése) elkövetkezzék. 2. Azt is magától értetődőnek veszem, hogy a Másik cselekvésstratégiai típusosságáról alkotott képzetem minden lényeges vonást illetően megégyezik saját öntipizálásával, amelybe az ő anonim ügyfele, vagyis az én típusos viselkedésemről típusos és feltételezeten állandó indítékok alapján megalkotott, típusos konstrukciója is beletartozik. („Aki helyesen címzett és felbélyegzett borítékot dob a postaládába, annak feltehetően az a szándéka, hogy a levél bizonyos időn belül eljusson a címzett-hez.”) 3. Mi több, saját öntipizálásom jegyében – vagyis ha magamra öltöm a postaszolgálat ügyfelének szerepét – olyan típusos módon kell elterveznem cselekvésemet, ahogyan szertem egy típusos postai alkalmazott várja el egy típusos ügyfétől. A kölcsönösen egymásba fonódó viselkedésminták efféle konstrukciója voltaképpen nem más, mint kölcsönösen egymásba fonódó, feltételezeten állandó, „azért, hogy” és „azért, mert” indítékok konstrukciója. Minél intézményesebb vagy szabványosabb az ilyen viselkedésminta, azaz minél tipizáltabb a törvények, szabályok, rendelkezések, szokások, szokás-cselekvések stb. társadalmi jóváhagyása értelmében, annál nagyobb az esélyem arra, hogy saját öntipizáló viselkedésem a kívánt állapotokat fogja előidézni.

c) *A megfigyelő*

Jellemeznünk kell még a megfigyelő különleges helyzetét, ő ugyanis nem vesz részt az interakciós mintákban. Indítékai nem fonódnak egybe a megfigyelt személy(ek)ével; „rájuk hangolódik” ugyan, de azok nem órá. Más szóval a megfigyelő nem veszi ki a részét azokból a bonyolult tükröződésekben, amelyeknek a jóvoltából a kortársak közt folyó interakciók során a cselekvő „azért, hogy” indítékai partnere számára mint saját „azért, mert” indítékai válnak érthetővé, és megfordítva. Éppen ez a tény képezi a megfigyelő „kivülállásának”, „távolságának” alapját. Őt nem érintik a cselekvők reményei és félelmei, hogy megértsék egymást, élénk-e céljaikat az indítékek összefonódása útján. Az ő relevancia-rendszere különbözik az érintett felektől, ami azt eredményezi, hogy egyszerre többet is és kevesebbet is lát, mint a cselekvők. De mindenképpen a cselekvők cselekedeteinek csupán megnyilvánuló töredékei tárulkoznak fel megfigyelése számára. Hogy megértse őket, fel kell használnia azt a saját tudását, amely típusosan hasonló körülmények között zajló, a mostanihoz típusosan hasonló interakciós mintákra vonatkozik, tovább a cselekvés menetének abból a szelvényéből kell kikövetkeztetnie a cselekvők indítékait, amely történetesen megfigyelhető. A megfigyelő konstrukciói ennél fogva különböznek az interakció résztvevőinek konstrukcióitól, ha másért nem, hát azért, mert a megfigyelő szándéka különbözik a cselekvőkétől, és emiatt a szándékokhoz csatolt relevancia-rendszerek is különböznek. Van rá némi esély, és ez az esély sok gyakorlati szempontból elégséges, hogy a mindennapi élet megfigyelője meg tudja ragadni a cselekvők aktusainak szubjektív jelentését. Annál nagyobb ez az esély, minél anonimabb és szabványosabb a megfigyelt viselkedés. A társadalomkutatónak, vagyis az emberi kölcsönviszony-minták megfigyelőjének a konstrukcióalkotás sajátos módszereit kell kifejlesztenie, hogy biztosítsa alkalmazhatóságukat annak a szubjektív jelentésnek az értelmezésére, amellyel a megfigyelt aktusok rendelkeznek a cselekvők számára. Ezen eszközök közül különösen fontosak

számunkra az ún. racionális cselekvésekről alkotható modell-konstrukciók. Először a „racionális cselekvés” kifejezésnek a mindennapi élet köznapi tapasztalatában használatában lehetséges jelentését fogjuk megvizsgálni.

III. RACIONÁLIS CSELEKVÉS A KÖZNAPI TAPASZTALÁSBAN

A közbeszéd nem tesz éles különbséget a magatartás értelmés, ésszerű és racionális változatai között (sensible, reasonable, rational). Mondhatjuk, hogy valaki értelmesen járt el, ha indítéka és cselekvésstratégiája érthető számunkra, cselekvőtársai vagy megfigyelői számára. Ez áll elő akkor, ha cselekvése összhangban van azokkal a társadalmilag jóváhagyott szabályokkal és receptekkel, amelyek típusos problémáknak típusos eszközökkel és típusos célok érdekében történő megoldására vonatkoznak. Ha én, ha mi vagy ha „bárki, aki közülünk való” típusosan hasonló körülmények közt találná magát, hasonlóan járna el. Az értelmés viselkedés azonban nem előfeltételezi, hogy a cselekvőnek teljes áttekinthetése volna saját indítékai vagy az eszköz-cél viszonyok fölött. Megsértőnkkel szembeni, hevesen indultatos reakciónk értelmés, éppen az ilyen reakciótól való tartózkodás ostoba dolog. Ha egy cselekvés értelmés a megfigyelő számára, és ráadásul feltehetően több cselekvésstratégia között gondos választás eredménye, akkor ésszerűnek nevezhetjük még akkor is, ha magától értetőőnek vett hagyományos vagy szokásos mintákat követ. A racionális cselekvés azonban feltételezi, hogy a cselekvő tisztán és világosan áttekinthet¹⁰

¹⁰ Nyilvánvaló, hogy Leibniznek ez a követelménye rejlik a téma sok kutatójának racionalitásfelfogása mögött. Logikus és nem logikus cselekvéseket megkülönböztette Pareto pl. az előbbiek számára előírja, hogy ne csupán a cselekvés végrehajtója, hanem más, nagyobb tudású személyek, pl. a kutatók szempontjából is logikusan kössenek össze eszközöket célokkal (Pareto 1935: különösen I. köt. 150.

a célokat, eszközöket és mellékkövetkezményeket: „racionálisan egybeveti az eszközöket a célokkal, a célokat a mellékkövetkezményekkel, s végül a különböző lehetséges célokat egymással: tehát semmi esetre sem cselekszik affektíven (kiváltképpen nem emocionálisan) vagy tradicionálisan.”¹¹

Az értelmes, észszerű és racionális cselekvés e nagyon kezdetleges meghatározásai azon a nyelven szólnak, amelyen mindennapi életünkben mások cselekvéseit a köznapi észjárásunkkal

sk. szakaszok). Az objektív és szubjektív szándékoknak tehát egybe kell vágniuk. Talcott Parsons professzor hasonló elméletet fejt ki (1937: 58.). Pareto azonban megengedi (1935: I. köt. 150. szakasz), hogy szubjektív szemszögből szinte minden emberi cselekvés a logikus osztályba tartozik. Howard Becker professzor úgy vélekedik (1950), hogy (előnyösen) racionálisnak mondható az a cselekvés, amely teljes egészében olyan eszközökre épül, amelyeket a cselekvő egyértelműnek gondolt célok elérésére megfelelőeknek tart.

¹¹ Weber 1967: 56. A racionális cselekvés jellemzése a racionális cselekvések két Max Weber-i típusa közül (i. m. 55.) az egyikre, az ún. „célracionális” cselekvés típusára támaszkodik, melyet Parsons „különálló (discrete) célok rendszeréhez racionálisan igazodó cselekvések” fordít. Mellőzzük itt a racionális cselekvések második Max Weber-i típusát, az ún. „értékrationális” cselekvését, mely Parsons fordításában „abszolút értékhez racionálisan igazodó cselekvést” jelent, mert a két típus közti különbséget a jelen összefüggésben a cselekvéstervhez mint olyanhoz elvezető „azért, mert” indítékok két típusának különbségévé lehet redukálni. A „célracionális cselekvés” azt feltételezi (implies), hogy tervek hierarchikus rendszeréből (plan) több cselekvésstratégiát is választani lehet, s a választásnak racionálisnak kell lennie; „értékrationális cselekvés” során nincs szó egyformán kínálkozó cselekvéstervekről a tervek hierarchikus rendszerén belül. A terv készten adótt (taken for granted), de vannak alternatívák az eltervezett állapot kieszközölésében, s ezeket racionális választással határozza meg. Parsons helyesen mondja (1937: 115. és 38. lábjegyzet), hogy szinte lehetetlen angolra fordítani a „célracionális” és „értékrationális” kifejezéseket, de az ő körülíró fordítása már Weber elméletének interpretációját is magában foglalja, s fontos szempontot elhomályosít, ti. sem *különálló* célokról nincs szó a célracionális, sem pedig *abszolút* értékéről az értékrationális esetében. (Parsons saját elméletét I. Weber 1947: bevezető tanulmányában, 16. skk.)

értelmezzük, de jellemző módon nemcsak arra a magától értetődőnek vett tudáskészletre utalnak, amely a cselekvés megfigyelőjének és csoportjának (in-group) birtoka, hanem a cselekvő szubjektív nézőpontjára is, vagyis arra a kéznél levő tudáskészletre, amely számára a cselekvés végrehajtásakor kínálkozik. Ez több nehézséget is magában foglal. Mint láttuk, először is életrajzi helyzetünk határozza meg a kéznél levő problémát és ezzel a relevanciák rendszereit, amelyekből kiindulva típusosságokba rendezzük a világ különféle aspektusait. Szükségszerű tehát, hogy a cselekvő tudáskészlete különbözőzzék a megfigyelőtől. Még a nézőpontok kölcsönösségének generalizációja sem küszöbölheti ki ezt a nehézséget, mert előfeltételezi, hogy mind a megfigyelő(ek), mind a megfigyelő(k) közösen birtokoljanak egy olyan relevancia-rendszert, amely eléggé egyöntetű szerkezetű és tartalmú a szóban forgó gyakorlati szándék szempontjából. Ha ez nem így van, akkor a cselekvő szempontjából tökéletesen racionális cselekvésstratégia irracionálisnak (non-rational) tűnhet mások vagy a megfigyelő számára, és megfordítva. Akár esőtáncal, akár a felhőknek ezüst-joddiddal való permetezésével kívánunk esőt fakasztani, ezeket a hopi indián vagy a modern meteorológus szempontjából racionális cselekvéseket egyként irracionálisnak ítélte volna bármelyik meteorológus húsz évvel ezelőtt.

Másodsor, még ha a szubjektív nézőpontra szűkítjük is vizsgálódásunkat, meg kell határoznunk, a „racionális” szónak az ésszerűsége utaló jelentése vajon más-e akkor, ha elmúlt

Problémánk szempontjából a racionális cselekvések két típusa közti különbségnél sokkalta fontosabb a racionális cselekvés mindkét típusa, illetve a tradicionális és affektív cselekvések közti különbség. Ugyanez érvényes a Howard Becker-javasolta módosításra is (1950: 22. sk.), melynek értelmében bármely társadalom tagjai négy „essz-köztípust” vesznek igénybe céljaik elérése érdekében: 1. előnyös racionális, 2. szentesített racionális, 3. tradicionális irracionális és 4. affektív irracionális. Míg Weber és Parsons racionálisfogalma a célokra is kiterjed, Becker pusztán eszközök típusairól beszél.

aktusaimra vagy pedig eljövendő cselekvésstratégiám kialakítására vonatkoztatom? Első pillantásra hatalmasnak tejszik a különbség, hiszen amit megtettem, azt nem lehet visszacsinálni, még ha lehet is módosítani vagy kiküszöbölni az előidézett állapotot valamilyen ellenintézkedéssel. Elmúlt aktusaimmal kapcsolatban egyszerűen nincs választásom. Bármit előlegeztem is bizonyos feltételes módon, amikor megterveztem elmúlt cselekvésemet, ez vagy megvalósult, vagy sem, cselekvésem kimenetelével. Ugyanakkor minden jövőbeni cselekvést az „újra megtehetem” idealizációjával tervezek el, ami vagy kiállja, vagy nem állja ki a próbát.

A közelebbi vizsgálat azonban azt mutatja, hogy még akkor is, amikor elmúlt cselekvéseink ésszerűségét mérlegeljük, minden esetben a cselekvések eltervezése idején kéznél levő tudásunkból indulunk ki! Ha visszamenőleg úgy találjuk, hogy amit akkor, az akkori körülményekhez képest ésszerű cselekvésstratégiának látunk, kudarcot vallott, különféle hibákban marasztalhatjuk el saját magunkat: tévesen vagy hiányosan mértük fel az akkor fennálló körülményeket; nem láttunk előre bizonyos későbbi fejleményeket stb. Azt azonban nem fogjuk mondani, hogy ésszerűtlenül cselekedtünk.

Mindkét esetben, mind elmúlt, mind pedig jövőbeni cselekvéseinkkel kapcsolatban az ésszerűsége vonatkozó ítéletünk a cselekvésstratégia tervére, pontosabban több cselekvési terv közti választásunkra utal. Mint másutt megmutattuk (Schütz 1951b), bármely jövőbeni cselekvés eltervezése legalább két magatartásmódozat közti választást feltételez, nevezetesen hogy végrehajtsuk-e a tervezett cselekvést vagy álljunk el tőle.

Bármelyik választható alternatívát, mint azt Dewey fejtegeti (Dewey 1930: 190.), képezetlenül el kell játszani (rehearsed), hogy a választás és a döntés lehetséges legyen. Akkor lesz szigorú értelemben racionális ez a mérlegelés, ha a cselekvő tisztán és világosan számol minden egyes választható cselekvésstratégia közvetkező elemeivel:

a) azzal a konkrét állapottal, amelyben az eltervezett cselekvés elindul. Ehhez elég pontosan definiálnia kell a cselekvőnek

a fizikai és szociokulturális környezetben elfoglalt élettrajzi helyzetét.

b) Azzal az állapottal, amelyet eltervezett cselekvése fog előidézni, vagyis annak céljával. Mivel azonban nem létezik elszigetelten egyetlen terv sem (terveim bármely pillanatban tervek egész rendszerébe integrálódnak, amely azután egész életemmel kapcsolatos tervembe integrálódnak),* célok sem léteznek elszigetelten. Hierarchikus, kölcsönösen összefüggő rendbe sorolódnak, és egyiknek az elérése kihathat a másikra. Ezért tisztán és világosan kell ismernem, milyen helyet tölt be tervem a többi tervem hierarchikus rendjében (vagy azt, hogy mi az elérendő cél összefüggése más céljaimmal), egyiknek a másikhoz viszonyított összefüggőségét, egyiknek a másikra tett lehetséges hatását, egyszóval azt, amit Max Weber (1967: 56.) az eljövendő cselekvés származékos eredményének nevezett.

c) Azokkal a különféle eszközökkel, amelyek a meghatározott cél eléréséhez szükségesek, előteremtésük, megszerzésük lehetőségével, felhasználásuk ajánlatosságának fokával, azzal, hogy ugyanezeket az eszközöket esetleg más célok elérésére is alkalmazni lehet, és hogy a választott eszközök mi módon férnek össze más tervek megvalósításához szükséges, más eszközökkel.

A bonyodalmak jelentősen fokozódnak, ha a cselekvőnek valamely racionális cselekvésre vonatkozó terve feltételezi egy másik ember, mondjuk egy társ racionális cselekvését vagy reakcióját is. Effajta cselekvés eltervezésekor nemcsak azzal kell tisztán és világosan számot vetnem, hogy mit jelent a kiinduló szituáció az én számomra, hanem azzal is, hogy mit jelent a Másik számára. Mi több, meglehetősen valószínű kell legyen az is, hogy a Másik rám fog hangolódni, és elég relevánsnak fogja érezni cselekvésemet ahhoz, hogy annak „azért, hogy” indítékát a saját „azért, mert” indítékának tekintse. Ha így áll, akkor meglehetősen valószínű kell legyen, hogy a Másik meg-

* Az eredeti szöveg különbségértétele „project” és „plan” között magyarul visszaadhatatlan. – A ford.

értsen, ami racionális kölcsönkapcsolat esetén azt jelenti, hogy cselekvésemet racionális módon racionális cselekvésként fogja értelmezni, és arra racionális módon fog reagálni. Ha feltesszük, hogy ez történik, akkor arra is gondolnunk kell, hogy elég tisztán és világosan fogja ismerni tervemet és annak a többi tervem rendjében betöltött helyét (legalábbis amennyire az szembevetendő cselekvéseimből elé rajzolódik), továbbá ismerni fogja idevágó relevancia-rendszeremet is; másrésztől az ő kéznél levő tudáskészletének szerkezete és terjedelme mérvadó hányadát tekintve lényegileg hasonló lesz az enyémhez, és ha nem is fogják átfedni egymást relevancia-rendszerünk, legalább részben illeszkedni fognak egymáshoz. Ha pedig tervem készítése közben feltételezem, hogy a Másik racionális módon fog eltervezett cselekvésemre reagálni, akkor felteszem azt is, hogy válaszában eltervezése közben ő is tisztán és világosan számolni fog reakciójának előbb említett, a) b) és c) elemével. Következésképpen, ha olyan racionális cselekvést tervezek, amely megkívánja, hogy a magam és a másik cselekvésindítékai egymásba fonódjanak (pl. azt akarom, hogy tegyen meg valamit számomra), akkor – különös tekintőreffektus révén – elégséges tudással kell rendelkeznem arról is, hogy ő mit tud (még hozzá az én kéznél levő szándékomhoz kapcsolódva), az ő tudása pedig, mint azt felteszem, arra is ki fog terjedni, hogy mit tudok én magam. Ez egy *eszményien* racionális interakció feltétele, hiszen effajta kölcsönös tudáshiján sehogy sem tudnám „racionálisan” megtervezni célommak a Másik együttműködésével vagy reakciójával történő elérését. E kölcsönös tudásnak ráadásul tisztának és világosnak kell lennie; nem elegendő többé-kevésbé üresen elképzelnem, miként fog viselkedni a Másik.

Úgy tűnik, hogy ilyen körülmények között még társak racionális társadalmi interakciója is kivihetetlen. Mégis ésszerű válaszokat kapunk ésszerű kérdésekre, parancsainkat végrehajtják, rendkívül „racionalizált” tevékenységeket végzünk gyárakban, laboratóriumokban és irodákban, salkozunk egymással, egyszóval könnyedén elboldogulunk a többi emberrel. Hogyan lehetséges ez?

Két különböző válasz kínálja magát. Először, ha társak interakciójáról van szó, feltételezhetjük, hogy egymás zajló életében való kölcsönös részvételük, elképzeléseik közös volta, mely annyira jellemző a tiszta Mi-viszonyra, máris elégséges feltételeket teremt a fent elemzett racionális interakcióhoz. Am éppen a tiszta Mi-kapcsolat visz irracionális mozzanatokot a társak közti kölcsönkapcsolatokba. A második válasz nem csupán társak, hanem általában kortársak kölcsönkapcsolatára vonatkozik. Az emberi interakciók racionalitását azzal a ténnyel magyarázhatjuk, hogy mindkét cselekvő olyan szabványokhoz (standards) igazítja cselekvéseit, amelyeket saját csoportjuk mint társadalmilag jóváhagyott magatartási szabályokat kezel: normákra, a jó magaviselet erkölcsére, illemszabályokra gondolunk, meg a munkamegosztás egy bizonyos válfajában divó szervezeti keretekre, a sakkjáték szabályaira stb. De e társadalmilag jóváhagyott szabványoknak sem eredetét, sem kihatását nem értelmezzük „racionálisan”. Tradíciók vagy szokás-cselekvések alapján magától értetődőnek fogadjuk el őket, és innen folyó viselkedésünk értelmes vagy akár ésszerű lesz, mint e szavakat korábban meghatároztuk, de nem lesz feltétlenül racionális. Mindenesetre semmiképpen nem lesz „eszményien” racionális, e fogalom minden egyes, imént elemzett követelményét kielégítően.

Ezért le kell szűrniünk, hogy a köznapi észjárás szintjén a „racionális cselekvés” mindig típusossági konstrukciók kérdésessé nem tett, meghatározatlan keretében zajló cselekvés. A konstrukciók a szóban forgó, magától értetődőnek tekintett környezetre, indítéokra, eszközökre és célokra, cselekvésstratégiákra vonatkoznak, amelyeket azonban nem csupán a cselekvő tekint magától értetődőnek, hanem – feltételezése szerint – a többi ember is. E konstrukciókból összetevődő keretből mint meghatározatlan horizontból csupán néhány olyan elemösszesítés (sets of elements) emelkedik ki, amely tisztán és világosan meghatározható. A racionalitás köznapi észjárásból folyó fogalma éppen ezekre az elemekre utal. Azt mondhatjuk tehát, hogy a cselekvések ezen a szinten legfőjebb részben racionális-

sak, és hogy a racionalitásnak számos fokozata van. Pl. az a feltételezésünk, hogy a velünk interakcióban álló ember tisztában van az interakció racionális elemeivel, sohasem emelkedhet az „empirikus bizonyosság” szintjére (ez „visszavonásig”, „el-lenkező értelmű bizonyosságok beérkezéig” fennálló bizonyosság) (Husserl 1939: 77. szakasz, 370.), hanem az eshetőség, vagyis a szubjektív valóságosság jegyeit hordozza, szemben a matematikai valóságossággal. Minduntalan „lehetőségeket használunk ki”, „kockáztatunk”, s ez reményeinkben és féltrejelünkben is kifejeződik, mert ezek csupán szubjektív folyamánnyai (corollaries) tervezett interakcióink kimenetelével kapcsolatos, alapvető bizonytalanságunknak.

Természetesen minél szabványosabb az érvényesülő cselekvési minta, és minél anonimabb, annál nagyobb a személyközi viselkedés összhangjának és így sikerének a szubjektív valóságossága. Am – és ez a köznapiság szintjén vizsgált racionális paradoxona – minél szabványosabb a minta, annál kevésbé elemezhető a mögöttes elemek a köznapiság gondolkodás számára a racionális áttekinthetőség értelmében.

Mindaz a racionalitás ismérvének a mindennapi élet gondolkodásában és az itt felmerülő konstrukciókban használható változata. A racionalitás fogalmának teljes jelentősége azokban az interakciós modellekben bontakozik ki, amelyeket a társadalomtudósok alkotnak tudományuk módszereitől meghatározott követelményekkel összhangban. Hogy ezt világossá tegyük, először az effajta tudományos konstrukciók alapvető sajátosságát kell megvizsgáljunk, illetve e képzeteknek a társadalmi világ „valóságához” fűződő viszonyát, mégpedig abban az értelemben értve a „valóság” szót, ahogyan ez a mindennapi élet köznapiság gondolkodása előtt megnyilatkozik.

IV. A TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK GONDOLATTÁRGY-KONSTRUKCIÓI

1. A szubjektív interpretáció tétele

Aligha vita tárgya társadalomtudósok között, hogy a társadalomtudományok tárgya az emberi viselkedés, ennek formái, szerveződése, termékei. Eltérő vélemények vannak azonban arra nézve, hogy az emberi viselkedést ugyanúgy kell-e tanulmányozni, mint ahogyan a természettudós tanulmányozza a maga tárgyát, vagy pedig a társadalomtudomány célja annak a „társadalmi valóságnak” a magyarázata, ahogyan azt a társadalmi világban mindennapi életét élő ember tapasztalja. Jelen dolgozat bevezető szakaszában próbáltuk megmutatni, hogy a két álláspont összeegyeztethetetlen egymással. A következő lapokon azt fogjuk kifejteni, hogy a társadalomtudományoknak az emberi magatartással és ennek a társadalmi valóságban, a köznapiság észjárásával történő értelmezésével kell foglalkozniuk, ide értve a korábbi szekciókban tárgyalt tervek és indítékok, relevanciák és konstrukciók egész rendszerének az elemzését, amely szükségképpen a szubjektív nézőpontra támaszkodik, nevezetesen a cselekvésnek és környezetének a cselekvő fejével történő értelmezésére. Mivel a szubjektív interpretáció tétele, mint láttuk, vezérelve a köznapiság tapasztalatban folyó cselekvésstratégiai típusosságképzésnek, a „társadalmi valóság” megragadására törekvő társadalomtudománynak is magáévá kell tennie ezt az elvet.

Első pillantásra mégis úgy tetszik, hogy kijelentésünk ellenében áll még a legfejlettebb társadalomtudományok régtől kialakult módszerével is. Vegyük a modern közgazdaság példáját. Nem az árak „viselkedését” tanulmányozzák a közgazdászok a piaci helyzetben leledző emberek viselkedése helyett? Talán nem keresleti görbék vizsgálatának ahelyett, hogy a közgazdasági szubjektumok jövőre vonatkozó elképzeléseit vizsgálják, ame-